

Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Science

Yıl: 5, Sayı: 30, Kasım 2018, s. 316-324

Dr. Öğrt. Üyesi Kayhan ATİK

Kırıkkale Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
kayhanatik@hotmail.com

TÜRKLERDEKİ HÂCİBLİK KURUMUNUN KARŞILAŞTIRMALI TARİH AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Özet

Hâcib kelimesi sözlükte araya girmek mani olmak birinin bir yere girmesini engellemek; örtmek, gizlemek anlamlarına gelen hacb kelimesinden gelmektedir. Bir kişinin bir yere girmesine engel olan kimse, kapıcı demektir. Divan-ı Lügati't-Türk'te, tayandı kelimesinden gelen tayangu, mabeynci anlamında kullanılan özgün sözcük şeklinde verilmiştir Hâciblik görevinin ilk defa Muaviye 661-680 veya Abdülmelik bin Mervan (685-705) zamanında kurulduğuna dair görüşlerden hangisinin daha doğru olduğu kesin bir tespit edilememiştir. Bazı tarihçilerimiz hâcibliğin Muaviye zamanında ihdas edildiğini belirtirler. Hâcibliğin Abbasi hilafetinde ve Endülüs Emevi Devleti'nde daha ilk zamanlardan başlayarak mevcut olduğu bilinmektedir.

Büyük Selçuklu Devleti'nde de sarayda hükümdardan, bütün devlet teşkilatında ise vezirden sonra en yüksek makam sahibi büyük hâcibdi sarayın her türlü işinden sorumlu idi ve mahiyetinde çeşitli rütbelerden hâcibler bulunuyordu. Karahanlılar'da ulu hâcib saray teşkilatında hükümdardan, bütün devlet teşkilatında da hükümdar ve vezirden sonra gelen en büyük makam sahibi idi. Gazneli tarihçisi Beyhaki, agacının hükümdara en yakın memur olduğunu, savaşta ve barışta daima yanında bulunduğunu belirtmektedir.

Osmanlı Devleti'nin son yıllarına kadar devam eden bu tâbir, mabeynci manasında kullanılmıştır. Osmanlılarda kapıcıbaşı, saray kapıcılarının âmiri ve büyük zâbiti hakkında kullanılan bir tâbirdir. Devlet merkezine herhangi bir devletin elçisi geldiği zaman bunun saraya gelişinde, kapıcıbaşılardan ikisi ona evvelâ divana götürürler ve sonra da kollarına girip kendisini arz odasında padişahın uzuruna çıkarırlardı. Eyalet valisi olan beylerbeyi veya vezirlere mühim ve gizli bir tebliğ

yapılacağı zaman bunlardan biri vasıtasıyla yapılırdı. Bu kurum ve unvanın, Emeviler devrinde Bizans Sasani etkisi ile saray hayatının başlamasıyla ortaya çıktığını ileri sürenler vardır. Bazı tarihçiler İslam öncesi Türk devletlerinde de olduğunu belirterek, menşeyini Sasaniler zamanına kadar çıkarırlar.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Atabeylik, Karşılaştırmalı Tarih

EVALUATION OF ATABEYLİK INSTITUTION IN TURKS FROM COMPARATIVE HISTORICAL PERSPECTIVE

Abstract

The word hâcib is to interfere in the dictionary to prevent someone from entering a place; cover, hide meaning comes from the word hacb. Anyone who prevents a person from entering a place is a janitor. Divan-ı Lügati't- In Turk, the word from tulip is given in the form of the original word which is used in the meaning of mabeynci. could not be detected. Some of our historians state that the pilgrimage was established in Muawiyah time. It is known that the Hawkeye existed in the Abbasid caliphate and in the Umayyad Empire of Andalusia from the early days.

In the Great Seljuk State, he was the governor of the palace and the highest authority (hacb-i büzürg) who was the highest authority after the royal vizier. He was the governor of the Karahanlılar, and he was the ruler of the palace. Beyhaki, a historian of Ghaznavia, states that the tree is the closest civil servant to the ruler and is always present in war and in peace.

This term, which lasted until the last years of the Ottoman Empire, was used in the sense of its purpose. In the Ottomans, the doorman is a treaty used on the great dervishes and the great dervishes of the courtiers. When the ambassador of any state came to the state center, when this came to the palace, two of the porters headed him to the divan, and then they would enter his arms and take himself to the front of the sultan in the supply room. When a prominent and confidential communication was to be made to the governors of the state or the geniuses, it was made through one of them. There are those who claim that this institution and title emerged in the period of Umayyads through the onset of palace life with the influence of Byzantine Sassanid. Some historians state that they were also in pre-Islamic Turkish states, and brought their origin to the time of the Sassanids.

Key Words: Turks, Atabeylik, Comparative History

Hâcib kelimesi sözlükte araya girmek mani olmak birinin bir yere girmesini engellemek; örtmek, gizlemek anlamlarına gelen hacb masdarından türetilmiş ism-i fâil olup bir kişinin bir yere girmesine engel olan kimse, kapıcı demektir. Divan-ı Lügati't- Türk'te, tayandı kelimesinden gelen tayangu, mabeynci anlamında kullanılan özgün sözcük şeklinde verilmiştir. Tayangu kelimesi Arapça hâcib (kapıcı) sözcüğü yaygınlaşınca bununla yer değiştirmiştir. Tayandı anlamına gelen kelime, “ o bana dayandı” anlamındadır. Çünkü hakanlar mabeyncilere ihtiyaç duyarlar ve hakan'ın tebaasında arzuhallerini hakan'a sunmak ve cevap almak için mabeynciye bağımlıdır. Hâcib başlangıçta saray teşkilatında ki mabeynci manasında

kullanılmıştır. Fakat Hâcib'in vazifesi sadece görevlileri ve ziyaretçileri hükümdarın huzuruna çıkarmaktan ibaret değildir. Hâcib aynı zamanda merasimleri de düzenliyordu. Muhtemelen hâcib kâtille aynı seviyede idi. Hâcibü'l- hüccâb Selçuklu sarayında bir nevi protokol şefi idi. (Mahmud El- Kaşgari, 2007: 544; Ravendi, 1999: 96; İbn. Haldun, 1997: 612-614; Köprülü, 1964: 30-36; Taneri, 1996: 508-511; Ortaylı, 2008: 103) Kaynaklarda ağâcî veya âğâcî şekillerinde geçen kelime Muhammed Kazviniye göre Türkçe olup hükümdarın emirlerini devlet adamlarına tebliğ eden, devlet adamlarının arzlarını da hükümdara ileten memurun unvanıdır. (Sümer, 1988: 447)

Hâciblik görevinin ilk defa Muaviye (661-680) veya Abdülmelik bin Mervan (685-705) zamanında kurulduğuna dair görüşlerden hangisinin daha doğru olduğu kesin olarak tespit edilememiştir. Bazı tarihçilerimiz hâcibliğin Muaviye zamanında ihdas edildiğini belirtirler. Hâcibliğin Abbasi hilafetinde ve Endülüs Emevi Devleti'nde daha ilk zamanlardan başlayarak mevcut olduğu bilinmektedir. Abbasilerde Hâcibliğe “ sahibu's-sitare ” yani perdedar denilirdi. Abbasi halifeleri fiili olarak devlet idaresinden ayrılarak gizlenmek, perdelenmek istedikleri zaman, divan toplantılarını perde arkasından dinlerlerdi. Bundan dolayı hâciblik halife ve divan, vezir ve diğerleri arasında vasıta olmak ve onlara halifenin emirlerini tebliğ veya halife ile görüşmek isteyen kişiler arasında vasıta olan kişi idi. Bunda dolayı hâcibliğe gelecek olan kişilerin güvenilir olması gerekiyordu. Abbasilerde hâcibin azil ve tayini vezire aitti. Fakat halifenin yanında hâciblein derece ve mevkileri yüksekti. Halifelerin en mahrem sırlarına vakıf olmaları hâciblere büyük bir nüfus kazandırıyor. Abbasiler devrinde saraydaki en önemli iki görevli vezirle hâcibdi ancak hâcib vezirden daha aşağı mevkide bulunuyordu. Abbasilerde nüfuzu itibarıyla en önemli bir memuriyet olup, hâcib olan kişi halifenin kapısını beklemekle yükümlüydü. Nitekim Hâcib Rebî' b. Yûnus, Ebu Ca'fer el- Mansûr devrinde vezir tayin edildi. IX. yüzyılda hâcible vezir arasında rekâbet başladı. Halife Mütevekkil- Alellah'ın hâcib'i İnak et- Türkî, vezirin azedilmesinden sonra idarî kadronun en üst seviyesine çıktı. Ancak daha aynı yüzyılın sonunda hâcib'in otoritesi sarsıldı, vezir kâtipleri ile birlikte idareye hâkim oldu. Daha sonraki yıllarda da bu Muktedir'e karşı bir ihtilal girişim oldu ve hâcibler emir ile rekabet etmeye başladılar. Mısır'da Ahmet b. Tolun'un kurduğu Tolunoğulları Devleti, saray ve idari teşkilatını Abbasilerden aynen aldığı için bu devlette'de hâcibler bulunuyordu (İbn. Bibi, 1996: 60, 63,195; İbn. Esir, 1987; 386; İbn. Haldun, 1997: 612-614; Köprülü, 1964: 30-36; Uzunçarşılı, 1988: 8; Taneri, 1996: 508-511)

Endülüs Emevileri'nde hâcib'in durumu Şark-İslam dünyasındakinden oldukça farklı idi. Bilhassa onuncu yüzyılda hâcib kelimesi vezir gibi mülkî idarenin başında bulunur, hükümdarın emriyle onun bütün yetkilerini temsil eden en büyük emir anlamında kullanılmıştır. Hâcib gerektiği zaman hükümdarın naibliği görevini de ifa ediyordu. Çeşitli idari bölümlerin başında birer vezir bulunup bunlarla hükümdar arasındaki teması sağlayan ve doğrudan ona bağlı olan en büyük amire hâcib denildiğini söyleyen İbn. Haldun da bu hususu teyit etmektedir. Bazan hâcibler öncelikle askeri kumandan olarak görev yaparken bazanda sultanın en yetkili sözcüsü durumunda olurdu. En önemli işlerde hâcibler kullanılırdı. (İbn. Haldun, 1997: 612-614; Köprülü, 1964: 30-36; Turan, 1993: 272-273; Cahen, 1994: 221, 270; Taneri, 1996: 508-511)

Abbasilerden ayrılarak Maverâünnehir ve Horasan'da ilk düzenli devlet kuran Samaniler, saray ve idare teşkilatında hemen tamamıyla Abbasî kurumlarını örnek almıştı. Samanî ordusunun esasını Türk gulamları teşkil ediyordu. Başhâcib hem sarayın amiri hem de ordu'nun başkumandanı idi. Abdülmelik bin Nuh zamanında başhâcib Alp Tegin Samanı hükümdarın dan

sonra en nüfuzlu kişi olmuştu ve hükümdarın tahta geçişinde etkili olmaya çalışıyordu. hâcibler kendilerini eyalet valiliğine tayin ederlerdi. Gazne valisi Sebuk Tegin'in türbesi'nde "el-hâcibü'l-ecell" (büyük Hâcib) ibaresi yazılıydı. (İbn. Bibi, 1996: 60, 63,195; Köprülü, 1964: 30-36; Taneri, 1996: 508-511).

Büyük Selçuklu Devleti'nde de sarayda hükümdardan, bütün devlet teşkilatında ise vezirden sonra en yüksek makam sahibi büyük hâcibdi (hacb-i büzürg). Hâcibin karşılama törenlerinde ve zirle birlikte bulunmasında bunu göstermektedir. Büyük hâcib, kılıç erbabına mensup gulam sistemine göre yetişmiş bir Türk kumandanıydı. Sarayın her türlü işinden sorumlu idi ve mahiyetinde muhtelif rütbelere hâcibler bulunuyordu. Ayrıca bir saray hâcibi vardı ki görevi, merasimlerde devlet erkânının ve saray teşkilatı mensuplarının hükümdarın huzurunda nasıl duracağını ve hükümdarın huzurunda nasıl duracağını ve nasıl hareket edeceğini tayin edip bunu kontrol etmektir. Yine Selçuklularda hâcibler askeri yönde çok önemli görevler alıyordu. Nitekim Sultan Alparslan Ordusunu ikiye ayırmış, kendisi bir kısmı ile düşman karşısında yer alırken, daha büyük bir kısmını itimat ettiği hâciblerinden birisine vererek pusu kurmasını emretmiştir. Selçuklularda Sultandan başka vezirlerin de hâcibleri vardı. Hükümdarlığın iyi kalması, vezir sayesinde; nedimi aklını gösterir; kâtabi fazilet ve bilgisini; hâcibi ise siyasetinin delilidir. Muhammed Tapar'ın hâcibleri Ömer Karatekin ve Ali Bâr; Sencer'in hâcibleri Kızıoğlu, Hüseyin b. Dâvûd, Nizâmeddin Mahmûd-ı Kâşânî, Feleküddin Ali Çetirî; Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın hâcibleri Muhammed b. Ali Bâr, Togayürek, Ergan; I. Tuğrul'un hâcibleri Mengübars, Yûnus, Tatar; Mes'ûd b. Muhammed Tapar'ın hâcibleri Mengübars, Tatar, Abdurrahman Has Bey; Melikşah b. Mahmûd'un hâcibleri Has Bey; Muhammed b. Mahmûd'un hâcibleri Cemâleddin Kufşid b. Kaymaz, Atabeg Ayaz; Arslan Şah b. Tuğrul'un hâcibleri Muzafferüddin Bâzdâr, Ayaz ve Nusretüddin Pehlivan idi. (Ravendi, 1999: 96, 215, 259; İbn. Esir,1987: 386; Reşidü'd-din Fazlullah, 2010: 16; Köprülü, 1964: 30-36; Köymen, 2011: 33, 38, 47, 93;)

Hâciblik Kurumu'nun mevcut olduğu Anadolu Selçukluları'nda Hâcib Zekeriyya I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ikinci defa Anadolu Selçuklu tahtına geçmesinde önemli rol oynamıştı. Bu devlette eski geleneğe uyularak hâciblere emir ünvanı verilmişti. Ancak daha sonra "melikü'l-hüccab" tabiri kullanılmaya başlandı. Irak Selçuklu hükümdarı Mesud, Azerbaycanda rastladığı çok yakışıklı bir genci hizmetine almış ve ona Has-Beğ ünvanını vermişti. Daha sonra Has-Beğ hâcib, yani bütün emirlerin başı oldu. (Taneri, 1996: 508-511; Sümer, 1999: 154)

Harizmşahlar da hâcibler ellerinde alamet olarak çomak taşıyorlardı. Celaleddin Harizmşah devrinde hâciblik görevine saray dışından bazı kimseler ve Türk emirlerin çocukları getirilmişti. Türk-İslam devletlerinde hâciblerin saray gulamları arasından seçilip yetiştirildiği göz önüne alınırsa bu devletlerin hâciblik kurumunda değişiklik yaptığı anlaşılır. (Köprülü, 1964: 30-36; Taneri, 1996: 508-511)

Memlük Devleti'n de ikisi hâcibü'l hüccab diğerleri onun yardımcısı olmak üzere beş hâcib vardı. Hâcibü'l-hüccabın başlıca görevi Sultan'a gelen kişileri ve heyetleri huzura çıkarmaktı. El-Melikü'z-Zâhir Baybars zamanından itibaren hâcibü'l- hüccab, hükümdarın veya nâib-i saltanatın emriyle askerlere ait bütün meselelere nezaret etmeye başladı. Ayrıca Mısır'a yerleşen Moğollar ve Türkler arasında örf ve adetler ile ilgili olarak çıkan anlaşmazlıkları da Cengiz yasına göre hâcib çözerdi. Hâkimlik görevi, askeri davalar ve ayrıca elçi ve misafirleri hükümdara takdim ederdi. (Köprülü, 1964: 30-36; Taneri, 1996: 508-511)

Magrip İslam devletlerinde gerek Mısır'dan gerekse endülüs'ten gelen idari geleneklerin tesiriyle hâcib unvan ve görevi bulunmaktaydı. Muvahhidler'de devlet genişleyip güçlendikten sonra hâciblik ihdas edilmiş ve Ebu Yakup Yusuf bin Abdülmü'min bu göreve kardeşini tayin etmiştir. Endülüs te hükümet süren Emevilerde ise seçkin tabaka ve halkın, sultanın katına girmesine temin eden memura hâcib adı verilir; o, sultanla vezirleri ve başkaları arasında aracılık ederdi. Endelüs Emevilerinde bu ödev en yüksek bir rütbe memuriyet idi. (İbn. Haldun, 1997: 612-614)

Hindistan'da hüküm süren bazı Türk devletlerinde hâciblik kurumu önemini korumuştur. “ Emir Hâcib veya Ulu Has Hâcib “ unvanına sahip kişilerin hem sarayda hem ülke yönetiminde büyük nüfusları vardı. Haleciler'de has hâcib ler başlangıçta emir daha sonra melik unvanıyla anıldı. Celayirliler, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safevilerde hâciblik kurumuna rastlanmamaktadır. (Taneri, 1996: 508-511)

Karahanlılar'da ulu hâcib saray teşkilatında hükümdardan, bütün devlet teşkilatında da hükümdar ve vezirden sonra gelen en büyük makam sahibi idi. Karahanlılarda hâcib (tayangu) hükümdarla reaya arasında bir vasıta idi; reaya dileklerini onun aracılığı ile hükümdara iletebilir di. Karahanlılar'ın ünlü Hâcibi Yusuf Has Hâcib, ulu hâcibin hükümdarın ve bütün ülkenin kendisine güvenebileceği, halkın duasını alacak, soyu temiz ve iyi ahlaklı bir kimse olması gerektiğini söyler. Karahanlı Devleti'nde hâcib idare edenin idare edilenlerle münasebetlerini düzenleyen görevlidir. Yusuf Has Hâcib, ulu hâcibin hükümdarın gören gözü olduğunu söylerken bunu anlatmak istemiştir. Devlet ve Saray görevlilerinden maruzatta bulunacak kimseleri ilk önce hâcibin bizzat kendisi kabul eder, hazinedar ve katip gibi yüksek rütbeli memurlardan elbiseci ve ayakkabıcı gibi zanaatkarlara kadar herkesi dinlerdi . Bilhassa fakir, dul, Öksüz ve yetimlerin istek ve şikâyetlerini hükümdara arz etmek onun başlıca vazifesiydi. Hak talebinde bulunanları kabul ederek Divan-ı Mezalim'de onlara yol göstermek ve hükümdarın huzuruna çıkarmakta hâcibin en önemli görevleri arasındaydı. Huzura kabul ile ilgili merasimi düzenlemek, örf ve adetlerin yerine getirilmesini sağlamak da hâcibin işlerinden sayılıyordu. Hâcib'in bir görevi de elçiler ile ilgilenmekti. Elçilerin geliş gidişlerinde hâcib onları karşılayıp uğurlar ve hediyelerini temin ederdi. Ulu Hâcib'in emrinde başka hâciblerinde bulunduğu Kutadgu Bilig'deki “Ulu Hâcib nasıl bir kişi olmalıdır ki o diğer hâciblere baş olsun” ifadesinden anlaşıldığı gibi “hâcibü'l hüccab” anlamında kullanılan “Ulu Hâcib” sözü de bu hususu doğrulamaktadır. Karahanlı sarayı'nda, Büyük Selçuklu Sarayı'ndaki saray hâcibine (hâcib-i dergah) benzer ayrı bir hâcibin (has Hâcib) varlığı da bilinmektedir. (Taneri, 1996: 508-511; Köprülü, 1964: 30-36; Taneri, 1996: 508-511; Sümer, 1988: 447; Palabıyık, 1996: 161-162; Nuhoğlu, 2014: 186-189)

Hâciblik görevi, Memluklularda rutbe bakımında en yüksek makamlar arasında idi. Tayin ve azli naibu's-saltana tarafından yapılan bu görevli, naib olmadığı zaman onun görevini de yürütürdü. Hâcib sultana gelen şahıs ve heyetleri makamları ve işlerini gözeterek huzura çıkarmak, askerlerle işleri kontrol etmek, , onların arasındaki anlaşmazlıkları çözmekti. (Yiğit, İsmail, 1991: 190)

Osmanlı Devleti'nin son yıllarına kadar devam eden bu tabir, mabeyinci manasında kullanılmıştır. Osmanlılarda kapıcıbaşı, saray kapıcılarının âmiri ve büyük zâbiti hakkında kullanılan bir tâbirdir. Devlet merkezine herhangi bir devletin elçisi geldiği zaman bunun saraya gelişinde, kapıcıbaşılardan ikisi ona evvelâ divana götürürler ve sonra da kollarına girip kendisini arz odasında padişahın huzuruna çıkarırlardı. Eyalet valisi olan beylerbeyi veya

vezirlere mühim ve gizli bir tebliğ yapılacağı zaman bunlardan biri vasıtasıyla yapılırdı. (Pakalın, 1993: 167-169)

Mabeynci, padişahların başkalarıyla münasebet ve irtibatını teminle sorumlu olan saray memurları hakkında kullanılan bir tâbirdir. Bunun yerine yakın mânasına gelen «Karin» ve cem'i olan «Kurena» da kullanılırdı. Zamanla sayıları çoğalmış olan mabeyncilerin başına Baş Mabeynci denilirdi. Baş Mabeyncilik başkâtiplik gibi sarayın büyük ve ehemmiyetli vazifelerindendi. Mabeyncilik tarihi, saltanat tarihiyle paralelidir denilebilir. En eski zamanlardan başlayarak hükümdarlıkla idare olunan zamanımızdaki devletlere varıncaya kadar bütün devletlerde mabeyncilik ve mabeyn mânalarını ifâde eden kelimelere karşılık İslâm devletlerinde hicabet ve hâcib unvanları kullanılırdı. Hâcib, padişahın veya emîrin huzuruna çıkacaklara rehberlik işini görürdü. Herkesin, sultanın veya emîrin yanına izinsiz girmemesi için için öyle bir memurun bulunması zarurî görülmüş idi. Devletlerde ihtişam ve debdebe arttıkça hükümdarlarla teba arasında ara hizmetini gören bu türlü memurların sayısı da o nispette çoğalmıştır. Hulefa-yi Raşidin denilen ilk İslâm halifeleri kapılarını herkes için açık buldurdururlardı. Her kim isterse yanlarına girebilir; söyleyeceklerini söyleyebilirdi. Zengin, fakir, âmir, memur gözetilmezdi. Fakat sonradan hilâfet padişahlık şekline girince hâcibler kullanılmasına ve halifelerin huzuruna çıkacaklar için birtakım merasim tertibine lüzum görüldü. Bu lüzumu ilk hisseden Emevî Devletinin kurucusu Muaviyedir. Muaviye'nin bu hususa dikkat etmesinin sebebi de Zeyyad bin Ebihi olmuştur. Halifenin huzuruna girmek için teşrifatta nesep sahipleri (asiller) öne geçerdi. Nesep eşit olursa yaşlılar, yaşça da aynı olursa, âlimler ileri geçmek hakkını sahipti. (Uzunçarşılı, 1988: 404-407; Pakalın, 1993: 375-376)

Osmanlı saltanatı ilk kuruluşunda sadelik olduğu için ilk padişahlar herkesle, teşrifat ve merasime ihtiyaç olmadan görüşürlerdi. Saray hayatı Yıldırım Bayezid zamanında gelişmeğe başladığı, İkinci Murat Edirne'de saraylar kurmakla bunu bir parça artırdığı gibi, Fâtih de İstanbul'un fethini mütaakip saray hayatını daha da geliştirdi. Hattâ o zamana kadar padişahlar divan müzakerelerine katılırken yanlılıkla meclise giren bir köylünün padişahı tanımayıp, kim olduğunu bilememesi, Sultan Mehmed'in perde arkasına çekilmesine sebep oldu. Fâtih Kanunnamesinde buna dair hüküm bile vardır: «Evvelâ'bir arz odası yapılsın cenab-ı şerifim pes perdede oturup haftada dört gün vüzeram ve kazaskerlerim ve defterdarlarım rikâb-ı hümayunuma arza girsünler.» (Uzunçarşılı, 1988: 404-407; Pakalın, 1993: 375-376)

Buraya kadar Türk devletlerinde hâcibliği karşılaştırdık. Şimdide Türk devletlerine komşu devletlerinde hâcibliği araştıralım.

Bu kurum ve unvanın, Emeviler devrinde Bizans Sasani etkisi ile saray hayatının başlamasıyla ortaya çıktığını ileri süren tarihçiler vardır. (Köprülü, 1964: 30-36; Taneri, 1996: 508-511) Bazı tarihçiler İslam öncesi Türk devletlerinde de olduğunu belirterek, menşeyini Sasaniler zamanına kadar çıkarırlar. Çünkü Nizamülmülk, Nuşirevan'ın sarayındaki hâcib ve memurlara sarayımızın kapısına gelen zalim ve zayıfların durumunun kendisinden gizlenmemesini ve kendisinin bu hususta uyarılmasını emrettiğini belirtir. Dolayısı ile Nuşirevan'ın sarayında hâciblerin olduğunu anlıyoruz. Ayrıca sâkîlik ve baş-mâbeyncîlik eski İran sarayında iki büyük memuriyet idi. İlhanlılar'da da hâcib askeri sınıfa mensuptu ve mabeynci olarak hizmet ederd. (Nizamülmülk, 1995: 66; Köprülü, 1964: 30-36; Uzunçarşılı, 1988: 8; Taneri, 1996: 508-511; Hammer, 1992: 234)

Hâcib unvanının daha Bagratlar sülalesi zamanında (885-1045) Ermeni prenslerinin sarayına girerek, eski senegabed unvanı yerine kaim olduğunu görüyoruz ki bunda Abbasi ananelerinin tesiri çok açıktır. Kilikya Rupenler hanedanı zamanında Lâtin te'siri altında terk olunan bu unvan, Ermenüer'e hecub şeklinde geçmişti. (Köprülü, 1964: 30-36; Köprülü, 1983: 287-299)

Teşrifat meselesi Abbasilerden sonraki devletlerde de aynı suretle devam etmiştir. Araplarda ve İslâm hükümetlerinde bu suretle cereyan eden bu işler vaktiyle Yunanlılar, Romalılar, İranlılarda, daha sonra Hıristiyan hükümetlerinde de aynen devam etmiş, hükümdarların huzuruna hep mabeynciler vasıtasıyla çıkmıştır. En nihayette Papa'nın baş-mâbeyncisi, papaslar, kardinaller bulunuyordu. Cem, Vatikan sarayına yerleştirilerek ertesi gün Overni Duâhâm ve Fransız elçisi tarafından Papa'ya takdim olundu. Kapıcılar'ın zabıtları yâni «kapıcı-baş»lar, hemen hemen Avrupa saraylarının mâbeyncilerine muâdildir. Bunların reisi «kapıcılar kâhyası» yâni «büyük mâbeynci»dir ki, onun büsbütün haricî olan vazifesi, dâhildeki «baş-hazinedâr» hizmetiyle karıştırılmaması gerekir. (Hammer, 1989: 193, 221,553; Rıce, 1987: 46; Pakalın, 1993: 375-376)

II. Selim döneminde Kıbrıs'ın fethi sırasında Kıbrıs kırıllarının ve Kudüs kırıllarını mabeyncileri vardı. “O zaman 80 kilise ile Kudüs Kralları'nın, Lusinianlar'm, Celîle ve Antakya Prenslerinin, Hâkimlerin, amirallerin, kumandanların, Kudüs ve Kıbrıs Kralları mâbeyncilerinin, kont ve baronlarla Tiberba (Taberiyye), Koron (Sûr), Sidon (Sayda), Berît (Beyrut), Sezâre, Jope, Nikopoîi şehirlerine mensup diğer asilzadelerin ve papazlardan, piskoposlardan, patriklerden 16'sının mezarlarının bulunduğu büyük kilise yıkılmıştı.” Hırvatistan Şövalyeleri'nden ırsî mâbeyncilerinin olduğundan şöyle bahsedilir. “Sünnet düğününden üç ay sonra (17 Teşrin-i evvel), İstanbul'a Avusturya İmparatoru Ferdinand'm ikinci bir sefaret hey'eti geldi ki, Hırvatistan Şövalyeleri'nden ırsî mâbeyncilerinden İmparatorluğun Sen-Vayt ve Günş mevkilerindeki askerlerin kumandanı Nikola Yurişç ile Şneberg Kontu ve tsirya Şövalyesi Josef Dö Lamberg'den mürekkep idi. Bu suretle tâyin edilen Arhont Kostantin'in mabeyncisi olan Jorj Franzes idi.” (Hammer, 1992: 18-19, 85, 503; Rıce, 1987: 46)

Böylece hâciblik kurumunun Avrupa, Bizans, Kıbrıs, Kudüs krallarında da olduğunu görmekteyiz. Fakat tarihçiler bu kurumun menşeinin Sasanilere dayandırmaktadırlar.

SONUÇ

Arapça bir kelime olan hâciblik, kaynaklarda agaci veya agaci şekillerinde geçen kelime Muhammed Kazvini'ye göre Türkçe olup hükümdarın emirlerini devlet adamlarına tebliğ eden, devlet adamlarının arzlarını da hükümdara ileten memurun unvanıdır.

Hâciblik görevinin ilk defa Muaviye veya Abdülmelik bin Mervan zamanında kurulduğu belirtilmektedir. Bazı tarihçilerimiz hâcibliğin Muaviye zamanında ihdas edildiğini belirtirler. Hâcibliğin Abbasi hilafetinde ve Endülüs Emevi Devleti'nde daha ilk zamanlardan başlayarak mevcut olduğu bilinmektedir

Büyük Selçuklu Devleti'nde de sarayda hükümdardan, bütün devlet teşkilatında ise vezirden sonra en yüksek makam sahibi büyük hâcibdi. Hâcibin karşılama törenlerinde vezirle birlikte bulunması da bunu göstermektedir. Büyük hâcib, kılıç erbabına mensup gulam sistemine göre yetişmiş bir Türk kumandanıydı. Sarayın her türlü işinden sorumlu idi ve mahiyetinde muhtelif rütbelere hâcibler bulunuyordu. Ayrıca bir saray hâcibi vardı ki görevi, merasimlerde devlet

erkânının ve saray teşkilatı mensuplarının hükümdarın huzurunda nasıl duracağını ve hükümdarın huzurunda nasıl hareket edeceğini tayin edip bunu kontrol etmekte. Yine Selçuklularda hâcibler askeri yönde çok önemli görevler alıyordu. Hâciblik Kurumu'nun mevcut olduğu Anadolu Selçukluları'nda Hâcib Zekeriyya I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ikinci defa Anadolu Selçuklu tahtına geçmesinde önemli rol oynamıştı. Bu devlette eski geleneğe uyularak hâciblere emir ünvanı verilmişti.

Karahanlılar'da ulu hâcib saray teşkilatında hükümdardan, bütün devlet teşkilatında da hükümdar ve vezirden sonra gelen en büyük makam sahibi idi. Karahanlılarda hâcib (tayangu) hükümdarla reaya arasında bir vasıta idi; reaya dileklerini onun aracılığı ile hükümdara iletebilirdi. Karahanlılar'ın ünlü Hâcibi Yusuf Has Hâcib, ulu hâcibin hükümdarın ve bütün ülkenin kendisine güvenebileceği, halkın duasını alacak, soyu temiz ve iyi ahlaklı bir kimse olması gerektiğini söyler..

Osmanlı Devleti'nin son yıllarına kadar devam eden bu tabir, mabeynci manasında kullanılmıştır. Osmanlılarda kapıcıbaşı, saray kapıcılarının âmiri ve büyük zâbiti hakkında kullanılan bir tâbirdir. Devlet merkezine herhangi bir devletin elçisi geldiği zaman bunun saraya gelişinde, kapıcıbaşılardan ikisi ona evvelâ divana götürürler ve sonra da kollarına girip kendisini arz odasında padişahın huzuruna çıkarırlardı. Eyalet valisi olan beylerbeyi veya vezirlere mühim ve gizli bir tebliğ yapılacağı zaman bunlardan biri vasıtasıyla yapılırdı. Mabeynci, padişahların hariçle münasebet ve irtibatını temin vazifesiyle mükellef olan saray memurları hakkında kullanılan bir tâbirdir. Bunun yerine yakın mânasına gelen «Karin» ve cem'i olan «Kurena» da kullanılırdı.

Bu kurum ve unvanın, Emeviler devrinde Bizans Sasani etkisi ile saray hayatının başlamasıyla ortaya çıktığını ileri sürenler vardır. Bazı tarihçiler İslam öncesi Türk devletlerinde de olduğunu belirterek, menşei Sasaniler zamanına kadar çıkarırlar. Hatta Divan-ı Lügati't- Türk'te, tayandı kelimesinden gelen tayangu, mabeynci anlamında kullanılan özgün Türkçe sözcük şeklinde ifade edilmiştir. Kesin olarak menşei bilinmemekle beraber, şurası muhakkaktır ki bu kurum hükümdarlık tarihi kadar eski bir kurumdur.

KAYNAKLAR

- Cahen, Claude, (1994), *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul.
- Hammer, Baron Joseph Von Purgstall, (1992), *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.1, İstanbul.
- İbn. Bibi (el- Hüseyin b. Muhammed b. Ali el- Ca'feri er- Rugadi), (1996), *El Evamiru'l- Ala'iyye Fi'l- Umuri'l- Ala'iyye (Selçuk Name)*, C.I, Haz: Mürsel Öztürk, Ankara.
- İbn. Esir, (1987), *İslam Tarihi*, El- Kamil fi't- Tarih Tercümesi, Çev: Abdülkerim Özaydın, C.10, İstanbul.
- İbn. Haldun, (1997), *Mukaddime*, Çeviren: Zakir Kairî Ugan, İstanbul.
- Köprülü, M. Fuad, (1983), *İslam Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Yayınlayan: Orhan F. Köprülü, İstanbul.
- Köprülü, M. Fuad, (1964), *Hâcib, İ.A*, İstanbul.
- Köymen, Mehmet Altay, (2011), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C.III, Ankara.

- Mahmud El- Kaşgari, (2007), *Dîvânü Lugâti't- Türk*, Türkçe çeviri: Serap Tuba Yurteser-Seçkin Erdi, İstanbul.
- Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi, (1999), *Rahatü's- Sudur ve Ayetü's- Sürur*, Çev: Ahmed Ateş, Ankara.
- Nizamülmülk, (1995), *Siyasetnâme*, Türkçesi: Nurettin Bayburtlugil, İstanbul.
- Nuhoğlu, Güller, (2014), *Beyhaki Tarihi'ne göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, İstanbul Üniversitesi Yayınları Doktora Tezi, İstanbul.
- Ortaylı, İlber, (2008), *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara.
- Pakalın Mehmet Zeki,(1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, İstanbul.
- Palabıyık, Muhammed Hanefi, (1996) *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, Doktora Tezi, Atatürk .
- Reşidü'd-Din Fazlullah, (2010), *Camiü't- Tevârih, Selçuklu Devleti*, Çev: Erkan Göksu- H. Hüseyin Güneş, İstanbul.
- Rice, Tamara Talbot,(1987), *Everyday Life in Byzantium*, London.
- Sümer, Faruk, (1988), *Âgâcî, TDVİA*, C.1, İstanbul.
- Sümer, Faruk, (1999), *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri- Boy Teşkilatı- Destanları*, İstanbul.
- Taneri, Aydın, (1996), *Hâcib, TDVİA*, İstanbul.
- Turan, Osman, (1993), *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, (1988) *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, (1988), *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Ankara.
- Yiğit, İsmail, (1991)“Siyasî-Dinî- Kültürel- Sosyal” İslam Tarihi, *Memlûklüler*, (648-923/1250-1517), İstanbul.